

אבנר בן-עמוס ודניאל בר-טל (עורכים) פטריוטיזם – אוהבים אותך מולדת
הקיבוץ המאוחד. 2004. 490 עמודים.

אילנה פאול-בנימין*

ספר זה הוא אסופת מאמרים בנושא פטריוטיזם. מטרתו לבחון את תופעת הפטריוטיזם בחברה הישראלית, את מקורותיו, תכניו, דרכי העברתו והשפעתו על החברה בהתייחסות לציר הזמן. הספר פורס לפנינו מגוון עשיר של נקודות ראות, שמקורן בקשת רחבה של דיסציפלינות: סוציולוגיה, אנתרופולוגיה, מדע המדינה, פסיכולוגיה, ספרות, תאטרון, משפט, חינוך והיסטוריה.

את הופעת הספר ניתן לקשור לשלוש תופעות: הראשונה היא הופעתם של מחקרים סוציולוגיים שבוחנים את פניה המשתנים של החברה הישראלית באמצעות מושגים המשמשים אבן בוחן לחקירת תהליכים ותופעות. לדוגמה, ספריו של עוז אלמוג הצבר – דיוקן (1997) ופרידה משרוליק (2004). השנייה היא עליית קרנם של הקהילתנות (communitarianism) ושל הפטריוטיזם, כתגובת-נגד לריק שהשאיר אחריו הליברליזם, וכתגובה לתהליכי גלובליזציה, המעירים מרבצן מגמות לוקליות. את התופעה השלישית אפשר להבין מניסוחם של עורכי הספר: "הספר מקבל רלבנטיות מיוחדת בתקופה הנוכחית, כאשר הקונפליקט עם הפלשתינאים הפך לעימות אלים בעקבות כשלון ועידת קמפ דייויד בקיץ 2000 ופריצת אינתיפדת אל אקצה... הפטריוטיזם, כפי שמתרחש תמיד בתקופה של עימות אלים, חוזר לאופנה, ומשמש בסיס מאחד לחברה הישראלית" (ע' 26).

המושג פטריוטיזם משמש למעשה כנייר לקמוס, שבאמצעותו בוחנים תופעות ותהליכים שנבחנו בעבר באמצעות מושגים תאורטיים שונים. לכן, קריאת חלק מהמאמרים, בעיקר בפרק השני, מותירה את הקורא בתחושה ש"אמרו את זה קודם" (לדוגמה, כשאבן הבוחן הייתה ניתוח החברה הישראלית במושגים של מעבר מאתוס קולקטיביסטי לאתוס אינדיוידואליסטי).

הספר מחולק לשלושה חלקים. הפרק הראשון עוסק במבט כללי על הפטריוטיזם בישראל. המאמר הראשון של העורכים בן-עמוס ובר-טל עוסק בהיבטים התאורטיים של המושג והוא משמש גם כמבוא קצר לספר. מכיוון ש"הספר אינו אוסף מקרי של מאמרים, כי אם שורה של מחקרים המשלימים זה את זה" (ע' 1), המבוא מסייע רק מעט לקורא לראות את התמונה המורכבת של הפטריוטיזם בישראל, כפי שהוא מוצג בארבעה-עשר המאמרים שקובצו בספר.

מאמרו המעניין של יגאל עילם, "ציונות ופטריוטיות", עוסק במתח שבין האידאולוגיה הציונית, שעיקרה עלייה, התיישבות ובניית יישוב חדש בארץ ישראל, לבין פטריוטיזם בדמות תודעה לאומית מקומית. עילם מתבסס בניתוחו על ההגדרה המסורתית ו"הנקייה" של פטריוטיזם, שמשמעותה "אהבת המולדת". לטענתו, לא התקיים כלל יחס ישר בין ציונות לבין פטריוטיות, משום שהמאבק הציוני לא התנהל למען ארץ ישראל אלא למען הרעיון הציוני, שעניינו ריכוז יהודי העולם בארץ ישראל. "מרכז הכובד של הציונות לא היה מקומי, הוא לא היה קשור להוויה המקומית, הארצישראלית, כי אם להוויה היהודית, הגלובלית, הגלותית, שבה אמרה הציונות לחולל שינוי מהפכני באמצעות תהליך שיבת

* אוניברסיטת חיפה

ציון" (ע' 34). יתרה מכך, טוען עילם, השקפת עולם פטריוטית גרידא הייתה כרוכה בהינתקות מהשקפת עולם ציונית. ואכן, לדעתו, מערכת החינוך ניהלה מאבק נחרץ כדי לשמור על הדומיננטיות של האידאולוגיה הציונית לעומת החינוך לאזרחות והחינוך לאהבת המולדת. התזה של עילם מעניינת, אם כי מאולצת. ניתוחו מתבסס על הגדרה צרה ומצומצמת של פטריוטיזם, המפרידה בין ציונות לבין ארץ ישראל. ניתוח בעזרת הגדרה מצומצמת אכן מלמד על סתירה בין אהבת מולדת לציונות, אך בפועל הציונות פעלה רבות לחינוך לאהבת המולדת עם דגש ציוני. נכון הוא שחינוך לאזרחות ודמוקרטיה היו משניים לחינוך לציונות ולאהבת המולדת, אך מה שעמד משני צדי המתרס היה ציונות מול דמוקרטיה וערכים אזרחיים ואוניברסליים ולא ציונות מול פטריוטיזם בדמות אהבת מולדת. אפשר לטעון שהפטריוטיות והציונות כרוכות זו בזו, ועל כך אפשר ללמוד רבות משבעת המאמרים המופיעים בפרק השני וממאמרם של אורן וברטל בפרק השלישי.

בפרק השלישי מופיעים שני מאמרים נוספים: הראשון, זה של יעל ורובבל, עוסק באידאולוגיית ההקרבה הפטריוטית בישראל. והשני, של דבורה גולדן, מבוסס על עבודת שדה אתנוגרפית, שעוסקת במפגשים בין ישראלים לביין מהגרים מברית-המועצות לשעבר.

חלקו השני של הספר עוסק באופנים שבהם הפטריוטיזם מופץ באמצעות סוכנים חינוכיים ותרבותיים בחברה הישראלית: במערכת החינוך, בתנועות הנוער, בצבא, בתאטרון, בזמר, בטקסים ובפרסומות. שני המאמרים הפותחים את הפרק הזה עוסקים במערכת החינוך הפורמלית (מאמרו של יובל דרור) ובתנועות הנוער (מאמרם של שפירא, פייר ואדלר) כסוכנים של פטריוטיזם ישראלי-ציוני. בשני המאמרים נעשה ניתוח של חינוך לפטריוטיזם על ציר הזמן, שמלמד על הרחבת המושג כך שיכיל ממדים חדשים הנגזרים מהשקפת עולם ליברלית, אוניברסלית ולעתים אף רב-תרבותית, או בלשונו של דרור – "מגמות של איזון חינוכי-חברתי". מגמה דומה מתרחשת גם בצה"ל, ועל כך מעיד מאמרו של מיכה פופר. תפקידו של צה"ל כמחנך לפטריוטיזם הצטמצם ויכולתו נשחקה, הן בגלל ירידת מרכזיותו של השיירות הצבאי בקרב בני נוער, והן בגלל תהליכי גלובליזציה שיצרו דגמי-חיקוי חדשים.

לעומת סוכני החברות השמרניים שהוזכרו (בית-הספר, תנועת הנוער והצבא), התרבות העברית על ענפיה השונים (אמנות פלסטית, מוזיקה, קולנוע ותאטרון) מכילה קולות ביקורתיים, סטיריים ואוונגרדיים, המערערים על המוסכמות ומפריקים את האתוסים. כך נעשה גם ביחס לפטריוטיזם. דן אוריין, במאמרו על התאטרון הישראלי, מתאר תהליך דה-קונסטרוקטיבי של האתוס הפטריוטי, המתבטא במעבר מפטריוטיזם בתולי ונאיבי לפטריוטיזם המושם ללעג. אהבת המולדת, שהופיעה במחוזות בתקופת היישוב ובעשור הראשון למדינה, התחלפה באהבה עצמית.

מאמרם הביקורתי של אורן יפחתאל ובתיה רודד עוסק ב"נכותו של הפטריוטיזם הישראלי", כפי שהוא משתקף בזמר העברי, לעומת הגאוגרפיה המשתנה של המרחב הישראלי-פלסטיני. נכותו של הפטריוטיזם הישראלי נובעת מטיפוח זהות, זיכרון ותפיסת מרחב לאומיים-אתניים ולא אזרחיים-פטריוטיים. ניתוח הזמר הישראלי מלמד על גמישות גאוגרפית של הארץ, שגבולותיה משתנים בהתאם למיקומו של הלוחם או המתנחל היהודי, ועל השימוש שעושה החברה הישראלית בזמר זה כדי להפוך גאוגרפיה מעוותת זו למצב טבעי. אכן, מילים כדורבנות.

פרק זה כולל שני מאמרים נוספים, שמפאת קוצר היריעה לא ארחיב עליהם. הראשון הוא מאמרו של בן-עמוס, העוסק באופן שבו תרמו טקסים וחגיגות לחיזוקן וליצירתן של עמדות פטריוטיות בחברה היהודית בישראל. והשני הוא מאמרה של דפנה למיש, העוסק בגילויי פטריוטיות בפרסומת הישראלית.

הפרק השלישי והאחרון בספר עוסק בפוליטיקה של הפטריוטיזם בישראל, ונפתח במאמרו הביקורתי והחשוב של גד ברזילי. הכותב מנתח פסיקות של בית-המשפט העליון ומצביע באמצעותן על תרומתה ההיסטורית של המערכת המשפטית בעיצוב דמותו של "האזרח הרצוי". "המוסדות המשפטיים נותנים לאזרחות משמעות פוליטית מפלה ומבחינה. המשפט מגדיר - במשתמע, אם לא במפורש - סוגי אזרחים שונים, שזכאים לצבר שונה של זכויות ומחויבים בחובות שונות. כל זאת, בהתאם לאינטרסים פוליטיים ולתפיסות שונות בדבר הזהות הראויה של האזרח הרצוי" (ע' 359).

נפגעה העיקריים של אפליה זו הם אזרחיה הפלסטינים של מדינת ישראל. את נקודת מבטם על הפטריוטיזם מביא אמל ג'מאל, במאמרו "בין מולדת, עם ומדינה: פטריוטיזם בקרב המיעוט הפלסטיני בישראל". ניתוחו של ג'מאל הוא למעשה צדו השני של המטבע שתואר במאמרו של ברזילי. לטענתו, מדיניותה של ישראל חסמה בפני אזרחיה הערבים את הדרכים שבהן יכלו לחוש חלק בלתי נפרד מהקולקטיב הישראלי, ולכן הפתח היחיד שנותר להם ליצירת זיקה פטריוטית היה המורשת הלאומית והתרבותית הפלסטינית. למרות קביעה זו, ג'מאל טוען (בהתבססו על ניתוח עשיר ובהיר של ספרות והתנהגות פוליטית) שהפטריוטיזם של הפלסטינים בישראל עובר תהפוכות בשנים האחרונות. מפטריוטיזם רומנטי הוא נהפך לפטריוטיזם אזרחי-אוניברסלי, וזה מפנה את מקומו לפטריוטיזם פלסטיני פעיל ופרטיקולרי, המתבטא בחידוש הקשר עם העבר. חלקו הקטן הוא בעל מאפיינים רומנטיים ומשיחיים, ולצדו מתפתח פטריוטיזם רפלקסיבי, המודע לצורך בעיצוב תנאי קיומה של החברה הפלסטינית מבלי לוותר על הקשר התרבותי וההיסטורי.

קבוצה נוספת המתמודדת עם מתח שמקורו בנאמנות כפולה היא הציונות הדתית. אשר כהן מתאר במאמרו את המתח המתמיד בין שתי מחויבויות יסוד של הציונות הדתית: למדינת ישראל ולציונות, מן הצד האחד, ולמסורת הדתית ולהלכה האורתודוקסית, מן הצד האחר. ניתוחו מלמד על מגמה כללית של מעבר מ"פטריוטיזם בלתי מותנה", כלומר, פטריוטיזם שאינו מושפע מהניגוד בין אופי המדינה לבין ערכים דתיים, לפטריוטיזם פונדמנטליסטי. ניתוח מעניין זה מצטרף לניתוחו של אמל ג'מאל ומלמד על מגמות סותרות בחברה הישראלית. מול הציבור היהודי החילוני הגדול, שהולך ומתנער מגילויי פטריוטיזם במגוון תחומי החיים, הולך ומתחזק פטריוטיזם פרטיקולרי בקרב קבוצות מיעוט. לכן יש מן הסמליות בכך שבכותרת המשנה של הספר אוהבים אותך מולדת, בולט היעדרה של המילה "אנו" (מתוך שירו של אלתרמן, "אנו אוהבים אותך מולדת / בשמחה בשיר ובעמל"). חסרונה של המילה "אנו" משתלב היטב עם אחד הרעיונות המרכזיים העולים מקריאת פרקיו המגוונים של הספר: בחברה הישראלית קיימים גוונים שונים של פטריוטיזם, שפירושם אהבה ונאמנות למדינה, לקבוצת השתייכות פרימורדיאלית, לארץ או ללאום, כך שאולי עדיין אפשר לומר "אוהבים אותך מולדת", אך ספק אם יש להותיר את ה"אנו" בתחילת המשפט.

לעניין זה של ה"אנו", של הקולקטיב המגובש, מתקשר מאמרם של נטע אורן ודניאל בר-טל, "מונופוליציה של הפטריוטיזם בחברה הישראלית". המאמר דן באחד מגילויי

השלייים של הפטריוטיזם, שבו אחת הקבוצות תובעת לעצמה מונופול על הפטריוטיזם ושוללת את הלגיטימיות של התחושה הזאת בקרב קבוצות אחרות. הם טוענים (ואין זה מפתיע) כי החברה היהודית מזהה את הפטריוטיזם עם האידאולוגיה הציונית. מקורותיו של הפטריוטיזם הם לאומנות חילונית ופונדמנטליזם דתי.

לסיכום, ספר זה הוא ניסיון ראשון מסוגו בעברית לדון בנושא הפטריוטיזם על היבטיו השונים. ניכר כי העורכים הקפידו הן על איכות המאמרים והן על היווצרות מקשה קוהרנטית, בעיקר בחלקים השני והשלישי של הספר. עם זאת, בולט היעדרו של ניתוח הפטריוטיזם בעידן הגלובליזציה. עידן שבו מגמות גלובליות גורמות בעקיפין להתעוררותן של מגמות לוקליות שהלכו ודעכו זה מכבר, ושתיהן יחד שוחקות את מדינת הלאום. האם אין לכך השפעה על הפטריוטיזם, שהוא אחד מביטויי ההשתייכות למדינת הלאום?

סוגיה נוספת הנעדרת מהדיון בספר זה היא נקודת מבט פמיניסטית בשני היבטים עיקריים: הראשון הוא פעילותן הענפה של נשים בתנועות פוליטיות, ובעיקר בתנועות שלום שמחוץ לקונצנזוס. חסרה התייחסות הן לגילויי פטריוטיות של נשים והן למונופוליציה הגברית על תחום זה, במיוחד במאמר העוסק במונופוליציה של הפטריוטיזם לדוגמה, אף אחת מתנועות השלום האחרות לא עוררה תגובות כה אלימות כמו "הנשים בשחור", שהואשמו ב"תקיעת סכין בגב האומה". ההיבט השני שמחבר בין פמיניזם לפטריוטיזם הוא המקום המרכזי שהעניקה התנועה הפמיניסטית למאבקה בצבא למען גיוס נשים לקורס טיס ולמקצועות קרביים אחרים.